

Çocuk İşçiliğini 'Piyasa Ahlakı' İçinde Düşünmek

The Rethinking of Child Labour Within the Ethics of Market Economy

Özkan Yıldız*

Özet: *Çocuk işçiliği* veya *çalışan çocuklar* olgusu, bir kamu politikası olarak, sanayi sonrası dönemde, kapitalist ekonomik ve toplumsal formasyonda meydana gelen köklü dönüşümlerle gündeme gelmiştir. Günümüzde, ülkelerin sosyoekonomik ve kültürel yaşam deneyimleri içinde, çocuk emeğine yönelik yaklaşımın farklı boyutlar taşıdığı görülmektedir. Bu yazıda, *küresel ekonominin* ve özeldede *kayıt dışı sektörün* önemli bir bileşeni olarak çocuk emeği, *piyasa ahlakı* ve *kamusal sorumluluk* kavramları ekseninde analiz edilmektedir. Bu çerçevede, küresel ekonominin temel girdileri içinde, kolay ve ucuz emek olarak ağırlığı giderek genişleyen çocuk emeğinin *moral* ve *toplumsal* boyutu üzerinde durulacaktır. Çocukların bilişsel, fiziksel, ruhsal ve ahlaki gelişimlerini örseleyen elverişsiz koşullarda çalışması etik açıdan tolere edilemeyeceği gibi, onların maddi ve ahlaksal koşullarının yaratılmasını da güçleştirmektedir. Çocuk işçilerin çalıştıkları sırada uğradıkları çeşitli ihmal ve istismar biçimleri bazı ampirik araştırma bulgularıyla somutlaştırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Çalışan çocuk, piyasa ahlakı, kamu ahlakı.

Abstract: "Child labor" or "working children" came up as a public policy with radical alternations in capitalist and social formations after the industry period. Nowadays, it is possible to see that in the socio-economic and cultural experiences of the countries, approaches aimed at child labor have different dimensions. In this research, child labor which is an important component of global economy and specifically of unrecorded sector is analyzed in the enterprising moral and public responsibility aspects. With this framework, moral and social dimensions of child labor as an increasing easy and cheap labor in basic inputs of global economy will be emphasized. The fact that children works in inadequate conditions crumple cognitive, physical, psychological, and moral development of these children cannot be tolerated. At the same time, this also complicates to create material and ethical conditions for children. In this research, some criminal neglects and exploitation of working children are concretized with some empiric research findings.

Keywords: Child labour, market ethics, public ethics.

* Dr., Sosyoloji alanında doçenttir. Akademik çalışma alanları arasında politik sosyoloji, sivil toplum, çocuk sosyolojisi, toplumsal sorunlar yer almaktadır.

İletişim: Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü, 27310, Gaziantep. Ş yildiz@gantep.edu.tr Ş (+90 342) 317 1844

Giriş

Çocuk işçiliği veya çalışan çocuklar olgusu, bir kamu politikası olarak sanayi sonrası dönemde kapitalist ekonomik ve toplumsal yapıda meydana gelen köklü dönüşümlerle gündeme gelmiştir. Sanayi devrimi salt ekonomik faaliyetleri değişime uğratmakla kalmamış, çocukluk kavramını, rollerini, dönemlerini ve gelişimlerini sürdürdükleri ortamları da değiştirmiştir. Çocuklar bu yeni dönemde, yetişkinliğe erme dönemine kadar ebeveynlerinin denetiminde ve gözetiminde, tarım ve evsel işlerden çekilip küçük atölyelerde çalışmaya başlamışlardır. Charles Dickens'ın romanlarında güzel bir biçimde resmettiği üzere çocuklar, bu dönemde insanlık dışı koşullarda düşük ücretlerle ve uzun süre çalışmak zorundaydılar. On dokuzuncu yüzyılda Avrupa'da çocukların ağırlıklı olarak istihdam edildiği sektörler maden ve imalattı. Bu sektörlerde çocuklar çok güç koşullarda çalışmaktaydı.

Günümüzde ise çocuk işçiliği tüm dünyada, özellikle yoksul güney ülkelerinde kronik toplumsal bir sorun hâline gelmiştir. Çocuklar çok küçük yaşlarda tarımda, atölyelerde sokakta, pazarda, ev içi hizmetlerinde çalışmaktadırlar. Yorucu ve bezdirici çalışma sistemi çocukların fiziksel, ruhsal, bilişsel gelişimlerini olumsuz yönde etkilemekte ve onların geleceğe donanımlı katılımlarını engellemektedir.

Çocukların *güç ve tehlikeli* işlerde çalışmaları sorunu öncelikli insani ve ahlaki sorun olarak kamuoyunun gündemine gelmektedir. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler (BM) sorunun ciddiyetini kavrama ve önleyici tedbirler alma noktasında çeşitli girişimlerde bulunmaktadır. BM Çocuk Hakları Sözleşmesi bu alanda en geniş kabul gören insan hakları belgesi niteliği taşımaktadır. 1989 yılında kabul edilen bu belge 191 ülkenin onayını almış bulunmaktadır. Belge, nerede doğduklarına, kim olduklarına; cinsiyetlerine, dinlerine ya da sosyal kökenlerine bakılmaksızın bütün çocukların haklarını tanımlamaktadır (UNICEF, 1989). Sözleşmeye yön veren değerler şunlardır: ayırım gözetmeme, çocuğun yararının gözetilmesi, yaşama ve gelişme, katılım.

Bu Sözleşme uyarınca çocuğa uygulanabilecek olan kanuna göre daha erken yaşta reşit olma durumu hariç, 18 yaşına kadar her insan çocuk sayılır... İnsanlık çocuklara vermek zorunda olduğu şeylerin en iyisini verme yükümlülüğü altındadır... Çocukların özgür ve onurlu bir ortamda fiziksel, zihinsel, ahlaksal, ruhsal ve sosyal bakımlardan sağlıklı ve normal bir biçimde gelişmelerini sağlamak için onlara yasalarla ve diğer araçlarla sosyal koruma sağlamalı, gerekli fırsat ve kolaylıklar sunulmalıdır... Çocuklar her türlü ihmale, acımasızlığa ve sömürüye karşı korunacaktır...

Söz konusu sözleşme maddeleri çok geçmeden uluslararası toplumca kabul gördü. İlk olarak sanayileşmiş ülkeler grubu bu maddeleri uygulamaya koydu. Ardından her ne kadar uygulamada beklenildiği kadar hızlı olmasa da diğer toplumlar da sözleşme maddelerini onaylayarak ulusal politikanın bir parçası hâline getirdiler. Türkiye de bu sözleşmeyi onaylayan ülkeler grubunda yer almaktadır.

Ülkelerin sosyoekonomik ve kültürel yapılarının özelliklerine göre çocuk işçiliğinin nedenleri ve sonuçları ile çocukların yaptıkları işler de değişmektedir. Kuşkusuz çocukların çalışma yaşamına girmesi kendi tercihlerinin bir sonucu değildir. Tarım dışı sektörlerde çocukların emek piyasasına girmesi yetişkinlerin verdiği bir karardır. Bir yanda yoksul hanelerin çocuk emeğine duyduğu gereksinim, diğer yanda ise iş gücü piyasasında ucuz ve kolay yönlendirilebilir olmaları nedeniyle çocuk iş gücü talep edilmektedir. Dolayısıyla yoksulluk ve çocuk işçiliği iç içedir. Çocuğun çalışması onun erken yaşlarda okul sistemi dışında kalmasına; ileride düşük gelirle ve olasılıkla yoksulluk içinde yaşamasına sebebiyet vermektedir.

Çocuk işçiliği/çalışan çocuk olgusunu incelemeye/araştırmaya yönelik çalışmalara bakıldığında; çocuk refahı, çocuk yoksulluğu, kayıt dışı istihdam, kırsal kentsel yoksulluk vb. bağlamlarında konunun ele alındığı görülmektedir. Bu makalede çocuk işçiliği küresel ölçekte yaşanan ekonomik dönüşümle (istihdamın güvensizleşmesi, kayıt dışılık, esnek istihdam, yoksullaşma vb.) bağlantılı olarak analiz edilmektedir. Küresel ekonominin temel girdileri içinde *kolay* ve *ucuz* emek olarak önem kazanan çocuk emeğinin *piyasa ahlakı* ve *kamusal insani sorumluluk* arasında sıkışan çelişkili konumu üzerinde durulmaktadır.

Çalışan Çocuk Kimdir?

Çalışan çocuk ya da *çocuk işçi* kavramı, farklı toplumsal, ekonomik, kültürel yapılara sahip toplumlarda farklı anlamlar taşımaktadır. Kavram etik, ekonomik ve hukuksal açıdan ele alınabilmektedir. Peki çalışan çocuk kimdir? Çocuk emeği nedir? Kültürler arası tanım farklılıkları bir yana bırakılırsa yeni küresel tahminler ve eğilimlere istinaden 'çocuk işçiliği' üç kategoride sunulmaktadır: ekonomik olarak faal çocuklar, çocuk işçiliği ve tehlikeli işlerde çalışan çocuklar. 'Ekonomik faaliyet', piyasaya yönelik olup olmadığına, ücret ödenip ödenmediğine, birkaç saatlik veya tam gün olup olmadığına, ara sıra veya düzenli olup olmadığına ve yasal veya yasadışı olup olmadığına bakılmaksızın çocuklar tarafından gerçekleştirilen en üretken faaliyetleri kapsayan geniş bir kavramdır. 'Çocuk işçiliği', izin verilen hafif işlerde hafta-

da sadece birkaç saat çalışan 12 yaş ve üzerindeki bütün çocuklarla, yaptıkları işler 'tehlikeli' olarak sınıflandırılmayan 15 yaş ve üzerindeki çocukları hariç tutan daha dar bir kavramdır. Çocuklar tarafından gerçekleştirilen 'tehlikeli işler' ise özelliği veya türü nedeniyle çocuğun güvenliği, sağlığı (fiziksel veya ruhsal) ve ahlaki gelişimi üzerinde olumsuz etkileri olan veya bu tür etkilere yol açan her türlü faaliyet veya uğraştır (ILO, 2006: 5-6).

İstihdama kabulde asgari yaş sınırı 1973'te kabul edilen 138 sayılı ILO Sözleşmesi ile belirlenmiştir. Sözleşmeye göre, istihdamda asgari yaşın, zorunlu okul eğitiminin tamamlandığı yaştan aşağı ve her hâlükârda on beş yaşın altında olmayacağı şeklinde hükme bağlanmıştır. 1996 yılında kabul edilen 182 sayılı ILO Sözleşmesi (Polat, 2007) *Kötü Şartlardaki Çocuk İşçiliğinin Yasaklanması ve Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Acil Önlemleri* içermektedir. Bu sözleşmeye göre on sekiz yaşından küçük olan herkes çocuk kabul edilmektedir.

Avrupa Sosyal Hukuku'nda da çocuk işçiliğine ilişkin önemli maddeler bulunmaktadır. Örneğin *Avrupa Sosyal Şartı*'nda çocukların sağlık, ahlak ve eğitimleri için zararlı olmayacağı belirlenen hafif işlerde çalıştırılmaları durumu haricinde asgari çalışma yaşının 15 olması öngörülmüştür (TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu, t.y). Ayrıca Avrupa Anayasası'nda da çocukların korunması ve kollanması gözetilmiş olup söz konusu yasanın ikinci bölümünü oluşturan kısmında, 32. madde şu şekildedir.

Çocukların çalıştırılması yasaktır. En erken işe başlama yaşı, gençler için daha yararlı olabilecek durumlara aykırı olmayacak şekilde ve sınırlı istisnalar dışında, zorunlu eğitimin tamamlanması için belirlenen asgari yaştan daha düşük olmaz. İşe alınan gençler, yaşlarına uygun çalışma koşullarında çalıştırılmalı ve ekonomik sömürüye ve emniyetlerine, sağlıklarına veya fiziksel, ruhsal, ahlaki veya sosyal gelişimlerine zarar verme olasılığı bulunan veya eğitimlerini engelleyebilecek her türlü işe karşı korunmalıdır (Çelik, 2005: 36).

Çalışan çocuklarla ilgili tüm ulusal ve uluslararası hukuki metinlerde, asgari çalışma yaşının, çalışma ortamının ve çalışma saatlerinin belli bir standardizasyon içinde olmasına ayrıcalıklı önem verilmektedir. Bu bağlamda, erken yaşta çalışma yaşamına atılmak zorunda kalan çocukların çalıştıkları birimlerde fiziksel, bilişsel, ruhsal ve ahlaksal yönden maruz kalabilecekleri ihmalleri ve istismarları en aza indirmek ilgili kurumların ve kuruluşların merkezî kaygısı olmaktadır.

Çalışan Çocuğa Yaklaşım

Çalışan çocuk sorununa küresel düzlemde giderek artan bir ilgi dikkat çekmektedir. Bu ilginin muhtelif nedenleri bulunmaktadır. ILO *Sosyal Politika*

Komitesi tarafından oluşturulan *Dünya Pazarının Liberalleşmesinin Sosyal Boyutları Komisyonuna* göre dünyada çocuk işçiliği sorununa yönelik artan ilginin nedenleri üç temel kategoride toplanmaktadır:

1. Uygulanan ekonomik politikaların istihdamı ve eğitimi olumsuz etkilemesi sonucu dünyanın çeşitli bölgelerinde istismar edici koşullarda çalışan çocuk sayısının gittikçe artmakta olduğu konusundaki bilincin yaygınlaşması,
2. Dünya kamuoyunun insan hakları ve çocuk hakları konusunda daha duyarlı hâle gelmesi,
3. Çocukları küçük yaşta uluslararası standartlara uymayan koşullar altında çalışan bazı ülkelerin, uluslararası pazarlarda bu standartlara daha ciddi biçimde uyan ülkelere görece üstünlük kazanmalarına yönelik kaygıların artması (Zeytinoğlu, 2001: 41-42).

Giderek artan bu ilgi sonucunda, ILO ve diğer ilgili kurumlar çocuk işçiliğini önleme ve özellikle tehlikeli işlerde çalışan çocuk işçilerle mücadele etme noktasında politika değişimine yöneldiler. Bu çerçevede ILO hâlihazırda çalışmakta olan çocukların durumlarını iyileştirmek için *Çocuk İşçiliğini Sona Erdirmek İçin Uluslararası Program (IPEC)* başlatmıştır. Her ne kadar bu tür programların çalışan çocuk sorunuyla mücadelede etkisi yadsınmasa da son tahlilde çeşitli olumsuzlukları da beraberinde getirdiği bir gerçektir. Bu tarz programlar soruna yol açan temel yapısal nedenlere (işsizliği, yoksulluğu ve adaletsizliği derinleştiren neoliberal politikalar) duyarsız kaldıkları ya da gizledikleri için çeşitli kesimlerce eleştirilmektedir. Kimi eleştirmenler (Deacon, 2006; Esping-Andersen, 2006; Venanzi, 2003) ise uluslararası kurumların (yoksulluk bağlamında yaptıkları çalışmaların) neoliberal politikanın yarattığı eşitsizliği ve adaletsizliği yumuşatarak bizi bu politikanın meşrulaşmasına hizmet ettiğini belirtmektedirler.

Günümüzde “çalışan çocuğa” yönelik yaklaşımlarda üç farklı görüşün ön plana çıktığı görülmektedir. Bunlar;

1. Çocuk işçiliği çocuklar için iyi olabilir.
2. Çocuk işçiliği kötüdür, ancak açlık gibi diğer alternatifleri daha da kötü olabilir.
3. Çocuk işçiliği kötüdür ve maliyeti ne olursa olsun durdurulmalıdır.

Birinci durumda çocuğun çalışması, onun yetişkin yaşamına hazırlanması (ailenin, cemaatin, toplumun üyesi olma vb.), erken yaşta mesleki beceriler kazanması anlamında olumlu karşılanmaktadır. Bu yaklaşımda örtük olarak kır-

sal geleneksel toplumda çocuğa biçilen role vurgu yapılmaktadır. Bilindiği üzere geleneksel toplum ya da geniş ailede çocuk, bilhassa erkek çocuk erken yaşta önemli roller üstlenmektedir. Yaş ve cinsiyete dayalı iş bölümünde çocuklar çalışma hayatına atılmakta ve ailenin ekonomik yükünü üstlenmektedirler.

İkinci durumda, çocuk işçiliği hem olumlu hem de olumsuz etkiye sahiptir. Bir yandan çocukların çalışması bir ihmal ve istismar alanı (çocukların eğitim sistemi dışında kalması; okuldan soğuma; bilişsel, ruhsal ve fiziksel açıdan engellenme vb.) hâline gelebileceğinden hoş karşılanmamakta diğer yandan ise yoksul hanenin ayakta kalmasında kritik işlevler üstlenmektedir. Bu yaklaşımın temsilcileri, yoksul, gelişmede geri kalmış bölgelerde ve kontrolsüz göçe maruz kalmış metropol kentlerde hanelerin hayatta kalma mücadelesinde çocuk emeğinin kritik önemine işaret etmektedirler. Türkiye’de yapılan araştırmalarda, özellikle büyük kentlerin gecekondu semtlerinde yaşayan ailelerin kente tutunmasında çocuk emeğinin görünmeyen katkısını ortaya koymaktadır (bk. Altıntaş, 2003; Atauz, 1997; Yıldız, 2007).

Üçüncü durumda ise her ne şekilde olursa olsun, çalışmanın çocuk üzerinde çok yönlü olumsuz etkiler göstermesi, onu yetişkinliğe hazırlama bakımından hiçbir katkıya sahip olmaması nedeniyle çeşitli politika önlemleriyle mücadele edilmesi gereken bir olgu olduğu vurgulanmaktadır. Nitekim ILO (Uluslararası Çalışma Örgütü), Anti-Slavery Society (Kölelik Karşıtı Hareket), ISPCAN, Avrupa Birliği (AB) ve Birleşmiş Milletler Kuruluşları (UNESCO, UNICEF) bu perspektifi benimsemektedirler. Çocuk işçiliğinin en kötü biçimlerine bakıldığında çocuğun sağlığına, güvenliğine, ahlakına zarar vermeye yatkın çalışma olarak tanımlanmakta ve çocukların zorunlu askere çağırılması ve silahlı çatışmada kullanılmasını da içeren tehlikeli çalışma koşulları, her türlü kölelik formu, yasa dışı işler, fahişelik, pornografi ve uyuşturucu ticareti gibi yasa dışı etkinliklerde çocukların kullanılması bu kapsamda değerlendirilmektedir (Crawford, 2000: 7-8).

ILO 1919’daki ilk konferansında çocuk işçiliğine son verilmesini amaçlayan bir uluslararası standardı kabul ettikten sonra 1992 yılında *Çocuk İşçiliğini Sona Erdirme Uluslararası Programı* (IPEC)’ni devreye soktu. Bu program yoluyla uluslararası düzeyde en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliğiyle mücadele hedeflenmektedir. Bu çerçevede destekleme, çocuk işçiliğinin ortadan kaldırılması, çocuk işçiliğinin izlenmesi, bilgi yönetimi ile bir öğrenme kültürünün oluşturulması ve çocuk işçiliğinin *İnsan Yakışır İş Gündemi*’ne dâhil edilmesi IPEC’in merkezî hedeflerini oluşturmaktadır. Çocuklara uygun bir dünyanın şekillenmesine yönelik ilgi 2000 yılında hazırlanan *Binyıl Kalkınma Hedefleri* kapsamına örtük olarak girmiştir. 2005 yılında *Dünya Zirvesi*

için bir araya gelen 150'den fazla devlet ve hükümet başkanı tarafından Birleşmiş Milletlerde küresel kararlılık adına şu beyanatta bulunulmuştur:

Adil küreselleşmeyi güçlü bir şekilde destekliyoruz. Kadınlar ve gençler dâhil olmak üzere herkes için tam ve üretken istihdam ve insana yakışır işler sağlanması amaçlarını, Binyıl Kalkınma Hedeflerinin gerçekleştirilmesi çalışmalarımız çerçevesinde ilgili ulusal ve uluslararası politikalarımız yanı sıra yoksulluğun azaltılması stratejileri dahil olmak üzere ulusal kalkınma stratejilerimizin temel amacı haline getirme kararlılığımızı vurguluyoruz. Bu önlemler ayrıca 182 sayılı Uluslararası Çalışma Örgütü Sözleşmesinde tanımlanan en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliğine ve zorla çalıştırmaya son verilmesini de içermelidir. Ayrıca çalışmaya ilişkin temel ilkeler ve haklara tam olarak saygı gösterilmesini sağlamak için çaba göstereceğiz (ILO, 2006: viii).

Dünya'da ve Türkiye'de Çocuk İşçiliğinin Genel Görünümü

Çocuk işçiliği olgusu tüm dünyanın bir sorunu olarak varlığını devam ettirmektedir. ILO (2006) verilerine göre dünyada 5-17 yaş grubunda ekonomik açıdan faal yaklaşık 317.000.000 çocuk bulunmakta ve bunların 218.000.000'unun çocuk işçi olarak görülebileceği belirtilmektedir. Bu ikinci grup içinde 126.000.000 çocuk tehlikeli işlerde çalışmaktadır. Daha dar bir kategori olan 5-14 yaş grubunda ekonomik açıdan faal 191.000.000 çocuk, 166.000.000 çocuk işçi ve tehlikeli işlerde çalışan 74.000.000 çocuk bulunuyordu. Ayrıca 8.500.000 çocuk ise zorla çalıştırılmaya, köleliğe maruz kalmakta; silahlı çatışmalar için askere alınmakta; yasa dışı işlerde, fuhuş sektöründe çalışmaya zorlanmaktadır.

Dünya ölçeğinde çalışan çocukların sektörel dağılımına (Tatlıdil, 2007: 312) bakıldığında,

Tablo 1.

Çocuk İstihdamının Sektörel Dağılımı

Sektörel Dağılım	Toplam (%)	Erkek (%)	Kadın (%)
Tarım, avcılık, balıkçılık, ormancılık	70,4	68,9	75,3
İmalat sanayi	8,3	9,4	7,9
Toptan ve perakende	8,3	10,4	5,0
Kamu hizmetleri ve özel hizmetler	6,5	4,7	8,9
Taşımacılık depolama ve iletişim	3,8	3,8	-
İnşaat	1,0	2,0	1,9
Madenler ve taş ocakları	0,9	1,0	0,9

Yukarıdaki veriler kısaca analiz edildiğinde *tarım, avcılık, balıkçılık, ormanlık* gibi kırsal geleneksel sektörlerde çocuk emeğinin yaygın olarak kullanıldığı görülmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerin çalışma sistemlerinde çocuklar *ücretsiz aile işçisi* olarak istihdam edilmektedir. Çocukların istihdam edildiği ikinci büyük sektör ise görüldüğü üzere *imalat ve toptan perakendecilik*dir. Bilindiği üzere bu sektörler kentsel alanlarda gelişmişlerdir. Küçük ve orta boy işletmeler şeklinde gelişen bu sektörler çocuk emeğine artan oranda ihtiyaç duymaktadır. Özellikle küresel piyasa ekonomisinin artan egemenliği iş gücü piyasasını derinden etkilemekte, ekseri yoksul ülkelerin metropol kentlerinde fason ve taşeron şirketlerde, çocuk emeğinden yararlanıldığı görülmektedir. Söz konusu şirketlerde kolay ve ucuz emek olarak çocuk emeği kullanımının giderek genişleme eğiliminde olduğu bilinen bir gerçektir.

Çocuk işçiliği olgusu Türkiye'nin önemli toplumsal sorunları içinde yer almaktadır. Tablo 2 "TÜİK Çalışan Çocuklar 2006" isimli çalışmadan alınmış bazı verileri göstermektedir.

Tablo 2.

Çocuk İş Gücü Temel Göstergeleri (TÜİK, 2006)

	1994	1999	2006
Kurumsal olmayan sivil nüfus	59.736	65.422	72.957
0-5 yaş grubundaki nüfus	8.469	7.930	8.479
6-14 yaş grubundaki nüfus	10.945	11.938	12.477
6-17 yaş grubundaki nüfus	14.968	15.821	16.264
İstihdam (6 yaş +)	20.984	22.124	22.963
İstihdam (6-14 yaş)	958	609	320
İstihdam oranı (6-14 yaş)	8,8	5,1	2,6
İstihdam (6-17 yaş)	2.269	1.630	958
İstihdam Oranı (6-17)	15,2	10,3	5,9
Kent	611	478	457
Kır	1.659	1.151	502
Erkek	1.372	955	632
Kadın	898	675	326
Tarım	1.510	990	392
Tarım dışı	759	640	566
Ücretli veya yevmiyeli	648	617	513
Kendi hesabına veya işveren	52	28	26
Ücretsiz aile işçisi	1.570	985	420

Tablodan da görüleceği üzere Türkiye’de çalışan çocuk sayısı yıllar itibariyle azalmaktadır. Ülkemizde 6-17 yaş grubunda istihdam edilen çocuk sayısı 1994 yılında 2.269.000 iken 1999’da 1.630.000’e ve 2006 yılında 958.000’e düşmüştür. Söz konusu çalışmaya göre 6-14 yaş grubunda bulunan çalışan çocuk sayısı 1994 yılında 958.000 iken, 1999 yılında 609.000’e düşmüş, 2006 yılında ise 318.000’e kadar gerilemiştir.

Veriler çocuk işçiliği olgusunun Türkiye’de hâlâ ciddi bir sorun olarak varlığını koruduğunu göstermektedir. Kuşkusuz çalışan çocukların sosyal, ekonomik ve demografik özelliklerini tespit etmeye yönelik toplanan bu verilerin (yöntem, teknik, temsil vb.) geçerliliği ve güvenilirliği de tartışmaya açıktır. Örneğin sokakta çalışan, mevsimlik tarım işçisi konumunda bulunan, çöp toplayan, dilenen çocuklara ilişkin istatistiklerin olmayışı önemli bir eksikliktir.

Çalışan Çocukların İstismarı ve İhmali

Yapılagelen araştırmaların bulguları incelendiğinde çocukların çalışmasına yol açan nedenlerin görece benzer olduğu görülmektedir. Gene aynı şekilde çalışma hayatı içinde çocuklar benzer ihmallere ve istismarlara maruz kalmaktadır. Çocuk işçiliğine ilişkin araştırmaların (bk. Ertürk, 1994; Karabulut, 1994; Konanç, 1992) karakteristik sonuçları incelenip özetlendiğinde aşağıdaki bilgiler ortaya çıkmaktadır:

1. Aileler yaşadıkları *işsizlik* ve *yoksulluk* nedeniyle çocuk emeğine gereksinim duymaktadırlar.
2. Çocuklar ailelerinin teşvikiyle çalışma yaşamına girmektedirler.
3. Çocuklar çok küçük yaşlarda çalışmaktadırlar.
4. İşletmeler çocuk istihdam etme konusunda talepkârdırlar.
5. Çalışma koşulları çocukların ruhsal, fiziksel ve bilişsel gelişimi için elverişsizdir.
6. Çocuklar çok uzun saatler işte tutulmaktadırlar.
7. İş yerinde çocuklar kötü muamele görmektedirler.
8. Çocuklar çok erken dönemlerde okul sistemi dışında kalmaktadırlar.
9. İş akitleri yasal olmayan yöntemlerle sürdürülmektedir.

Dünyada ve Türkiye’de çocuk işçiliği sorununu ortaya çıkaran ana etmen *işsizlik* ve *yoksulluktur*. Kentlerde yetişkinin (ebeveyn) işsiz kalması durumunda ailenin geçim yükü çocukların omzundadır. Çocuklar çok çeşitli sektörler-

de ve çok çeşitli işler tutarak ailenin ayakta kalmasını sağlamaktadır. Çok düşük ücretler karşılığı elverişsiz mekânlarda çalışmaya mecbur bırakılan bu çocuklar ailenin tek çıkış yolu olarak görülmektedir. Bu durum işsizliğin ve akabinde yoksulluğun yapısal bir özellik arz ettiği dünyanın her yerinde böyledir. İzmir’de (Tatlıl, Hotar-Başargan ve Yıldız, 2001) çocuk işçilerle ve Gaziantep’te (Adaş ve Yıldız, 2007) sokakta çalışan çocuklarla yapılan araştırmalarda, çocukların sosyodemografik yapıları incelenmiştir. Söz konusu çocuk gruplarının ailelerinin bazı ortak karakteristiklere sahip olduğu görülmüştür. İzmir araştırmasında görüşme yapılan çocuklar içerisinde babaları işsiz olanların oranı (% 20) önemli bir ağırlık oluştururken; işi olanlarda ise yapılan işler genelde, *marjinal sektör* ya da *kentsel geçimlik sektör* olarak değerlendirilen vasıf gerektirmeyen, sosyal güvence kapsamında yer almayan geçici ve düzensiz işlerdir. Annelerin çok büyük bir kısmı ev hanımıdır.

Gaziantep’te yapılan araştırmada (Adaş ve Yıldız, 2007) da sokakta çalışan çocuk ailelerinde baba ve annelerin iş (istihdam) durumu, İzmir araştırmasının bulgularıyla benzerlik göstermektedir. Görüşme yapılan çocukların baba mesleği ya da işi sorgulandığında, işsiz olan babaların oranı % 23, gündelik işlerde (inşaat vb. işler) çalışanların oranı, % 60,5’tir. Başka bir ifadeyle babaların yaklaşık % 83,5’i düzenli bir işe ve dolayısıyla gelire sahip değildir. Babaların aylık geliri incelendiğinde 300 YTL ve altında gelire sahip olanların oranı % 68’dir. % 25,8’i ise ancak asgari ücret düzeyinde bir gelire sahiptir. Dolayısıyla babaların işsiz ya da düzenli gelir getirmeyen işlerde çalışıyor olması, çocukların çalışma yaşamına girmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Burada çocuğun çalışmasında ailenin kararı etkili olmaktadır. Bequele ve Boyden (1988)’a göre bu kararı etkileyen faktörler arasında, *ailenin varlık düzeyi, aile bireylerinin istihdam durumları, statüleri ve gelirleri, eğitim sisteminin durumu, okulların ulaşılabilir ve okul masraflarının karşılanabilir olup olmaması ve ailenin içinde yer aldığı toplumun değerleri* yer almaktadır.

Aynı şekilde söz konusu yazarlara göre işletmelerin çocuk istihdam etme konusundaki tercihleri de belirleyici olmaktadır. Bunu belirleyen faktörler arasında *işletmelerin teknoloji kullanımı ve iş gücü maliyetleri, ürün türü ve pazarları ile hükümetlerin tutum ve aksiyonları* (denetim sisteminin işlerliği) yer almaktadır. İşletmelerde çocukların çok düşük ücretlerle çalıştığı bir gerçektir. Aynı zamanda çocuklar, yetişkinlere oranla daha az hak talebinde bulunmakta, işte çok daha kolay yönlendirilmekte ve monoton işleri şikâyet etmeden yapmaktadırlar. Kuşkusuz emek piyasasında yaşanan bölünmenin ve işin örgütlenmesinde yaşanan dönüşümün (fason üretim, esnekleşme vb.) neoliberal iktisadi politikalarla doğrudan ilişkisi bulunmaktadır. Bu politikaların dünya ölçeğinde uygulanması (özelleştirme, devletin küçültülme-

si, sosyal güvenliğe ayrılan kaynağın giderek küçültülmesi) işsizliği ve dolaşısıyla yoksullaşmayı tetiklemektedir. Tüm bu yapısal dönüşümler piyasa ekonomisinin başarısı olarak olumlanmaktadır.

Çocukların çalışma koşulları (çalıştıkları mekânlar, işin niteliği, işverenin tutumu vb.) türlü ihmaller ve istismarlarla maluldür. Sokakta çalışan çocuklar için *sokak*, çocuklar için ciddi riskler içermektedir. Günlerinin önemli bir bölümünü aile korumasından, yaşadıkları çevreden oldukça uzak sokaklarda geçiren bu çocuklar birçok açıdan istismara maruz kalmaktadırlar. Yeterli beslenme, sağlık ve hijyen açısından bu çocuklar risk altındadır. Atauz (1997) ve Phillips (1994) sokak çocukları üzerinde yaptıkları çalışmalarda sokak çocuklarının ciddi beslenme yetersizliğiyle karşı karşıya olduklarını saptamışlardır. Beslenmedeki düzensizlik vitamin ve protein değeri düşük besinlerin tüketilmesi çocukların boylarının ve kilolarının yaşlarıyla orantısız olmasına yol açmıştır. Duyar ve Özener (2003) tarafından yapılan araştırmada çalışan çocukların ağırlığı, okula devam eden yaşlılarından ortalama olarak 1,5 kg daha düşük çıkmıştır. Aradaki farklılık bazı yaşlarda 3,35 kg'ye kadar çıkmaktadır. Boy uzunluğunda da durum benzerdir. Çalışan kesime mensup çocukların ve gençlerin boy uzunlukları kontrol grubunun gerisinde kalmaktadır. Çırakların boy uzunluğundaki gerilik 3 cm civarındadır, bazı yaş dilimlerinde 4,5 cm'ye kadar yaklaşır.

Çocukların sokaklarda tuttuğu işlerin (atık madde toplama, ayakkabı boyacılığı vb.) doğasından kaynaklanan tehlikeler de söz konusudur. Bu tip işleri yapan çocuklar, ileriki yaşlarda ciddi sağlık sorunlarıyla (astım, bel sırt ağrısı, iskelet sisteminin bozulması, nörolojik düzensizlikler, bronşit vb.) karşılaşabilmektedirler. Son dönemlerde sayısı hızla artan *madde bağımlısı sokak çocuklarının* madde kullanma alışkanlığını sokakta diğer arkadaşlarından ya da yaptığı iş esnasında öğrendiği gözlenmiştir.

Kapalı mekânlarda (atölye, işletme, fabrika vb.) çalışmaları esnasında önemli risklerle karşı karşıyadırlar. Çocuklar Zeytinoğlu (2001)'nin yerinde ifadesiyle *gerek içinde yaşadıkları genel sosyo-ekonomik imkânsızlıklara, gerekse çalışmalarıyla ilgili çeşitli olumsuz faktörlere bağlı olarak, daha avantajlı kesimlerde bulunan akranlarından yalnızca meslek hastalıklarına ve kazalara uğramak açısından değil, genel fiziksel büyüme ve gelişme göstergeleri açısından da olumsuz yönde farklılaşmaktadır.*

İzmir araştırmasında (Tatlıdil, Hotar-Başargan ve Yıldız, 2001) konfeksiyon, oto tamir ve ayakkabı sektörlerinde çalışan çocukların çalışma koşullarını analiz edildiğinde, çocukların önemli bir kısmı hijyenik olmayan koşullarda, ruhsal, fiziksel ve bilişsel gelişimlerine uygun olmayan ağır ve tehlikeli

işlerde uzun saatler çalışmakta, iş yerinde çeşitli açılardan, baskı, ceza ve şiddet gibi davranışlara maruz kalabilmektedirler. Araştırmamız çalışan çocukların çok erken yaşta çalışma yaşamına atıldıklarını (on bir yaş ve öncesi çalışma yaşamına girenler ağırlıklı kotayı oluşturmakta) göstermektedir. Çocuklar zorunlu temel eğitimin öngördüğü okulda olma yıllarını çalışma hayatının içinde geçirmektedirler.

Çocukların yasal mevzuata uygun olmayan bir biçimde çalıştırılması da dikkat çekmektedir. Çocuklar haftanın altı günü ve ortalama 12-15 saat çalışmaktadırlar. Araştırma örneklemini içine giren çocukların büyük bir kısmı (% 62) çalışma saatlerinin uzun olduğundan yakınmışlardır. Ücretin düşüklüğü, işin ağır olması, kullanılan malzemenin rahatsızlık verici olması, şiddete maruz kalma çalışma yaşamı içinde çocukların karşılaştıkları belli başlı güçlüklerdir. Örneğin aynı araştırmada çalışan çocukların önemli bir kısmı (% 41) fiziksel şiddete maruz kaldıklarını belirtmişlerdir.

Çalışan çocuklar çok erken yaşlarda eğitim sisteminin dışında kalmaktadırlar. Araştırmalar, çalışan çocukların ekonomik imkânsızlıklar nedeniyle okuldan erken dönemde kopmak zorunda kaldığını göstermiştir. Ailenin çocuk emeğine olan gereksinimi, okul masraflarının ağır olması, okulların yeterli donanıma sahip olmaması, araç gereç ve nitelikli öğretmen eksikliği, çocukların okul sistemi dışında kalmasında etkili olan diğer etmenlerdir. Ayrıca ana baba eğitiminin düşük oluşu, eğitimin çocuk yaşamı üzerindeki uzun erimli faydasını olumsuz etkilemektedir.

Çocuk işçiliği sorununun ardalanında ailelerin yaşadığı yoksulluk önemli bir faktör olmakla birlikte, işletmelerin çocuk iş gücüne duydukları gereksinim de bir o kadar önemlidir. Özellikle az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkelerde çocuk işçiler ülkelerin tarım ve küçük işletmeler gibi en ilkel ve yoksul sektörlerinde istihdam edilmektedir. Kuşkusuz, artan pazar rekabetinin, istihdam koşullarına yansımaları, işletmelerin istihdam ve üretim stratejilerinde yeni arayışlara yönelmesini kaçınılmaz kılmaktadır. Örneğin işletmelerin istihdam hacimlerini küçültmeleri, fason üretim yapmaları, yarı zamanlı ya da geçici işçi çalıştırmaları, istihdam stratejisindeki dönüşümün açık işaretleridir. Çocukların ucuz iş gücü olmaları, sigortasız çalıştırılabilmeleri, işler kötü gittiğinde kolaylıkla işten çıkarılmaları, örgütsüz ve savunmasız olmaları nedeniyle işletmeler çocuk emeğinden yararlanmaktadırlar (Zeytinoğlu, 2001:83-84). Gerek ailenin çocuk çalıştırma kararında gerekse de işletmelerin çocuk istihdamı tercihlerinde neoliberal iktisadi politikaların bariz etkisi bulunmaktadır. Bu politikalarla irtibatlı olarak piyasalar esnek hâle gelmekte, rekabet acımasız bir hâl almakta, emek piyasaları bölünmekte, işsizlik

yaygınlaşmakta, kayıt dışı sektör genişlemektedir. Tüm bu süreçler piyasa ekonomisi mantığı gereği normal karşılanmaktadır. Elbette işletmelerin kâr sağlama ve bunu maksimize etmesi piyasa mekanizması içinde beklenen bir durumdur. Oysa işletmelerin kârını maksimize etmek için çalışanlarına düşük ücret vermesi, çocuk emeğinden yararlanması “piyasa ahlakı”yla bağdaşabilir, ancak “iş ahlakı” ve “sosyal sorumluluk” açısından doğru olmayabilir.

Sonuç

Küresel ölçekte çocuk işçiliği ve özellikle en kötü biçimlerdeki çocuk işçiliğine yönelik çabalarda önemli ilerlemeler kaydedilmekle birlikte sorunun hâlâ önemini ve ciddiyetini koruduğu söylenebilir. Sorunun arka planında ilk sırada kuşkusuz ekonomik faktörler gelmektedir. Çocuk çalıştırılması olgusunun yaygın olarak az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde görülmesi bu bakımdan manidardır. Söz konusu ülkelerin en geri ve yoksul olan sektörlerinde (tarım, küçük işletmeler vb.) yoğun çocuk emeği kullanılmaktadır.

1980’lerde yükselmeye başlayan ekonomik küreselleşme bir yanda ülkeleri *zengin kuzey - fakir güney* diye iki kutba bölmüş, diğer yandan ise ülkeler içinde farklı sosyoekonomik düzeylerde bulunan gruplar arasında bulunan ekonomik uçurumları artırmıştır. Ekonomik küreselleşme süreci, pazar rekabetini körükleyerek firmaların ya da işletmelerin piyasaya tutunabilmelerinde yeni stratejiler geliştirme arayışına yöneltmiştir. Örneğin birçok büyük işletmenin iş hacimlerini küçültmesi, fason üretime geçmesi, part time (yarı zamanlı) ya da geçici işçi çalıştırarak tasarrufa gitmeleri söz konusu stratejinin önemli bir ayağını oluşturmaktadır (Karabulut, 1996; Zeytinoğlu, 2001). Söz konusu firmaların değişen piyasa ve rekabet koşullarına adaptasyonunda çocuk emeğine başvurması kaçınılmaz bir yöntem olmaktadır. Çocuk işçiler, düşük ücrete razı olmaları, sigorta talep etmemeleri, istenildiği vakit işten çıkarılmalarına kayıtsız kalmaları nedeniyle bu firmaların vazgeçilmez unsuru olmaktadır.

Küreselleşme süreci belirli vasfı olmayan çalışanlar üzerinde düşük ücret ve işsizlik riski yaratmaktadır. Bu durum bilhassa göçün yoğun yaşandığı kentsel bölgelerde düşük gelirli ailelerin daha da yoksullaşmasına ve çok sayıda çocuğun istihdam edildiği kayıt dışı sektörün genişlemesine yol açmaktadır. Teknoloji ve sermayenin yetersiz olduğu kayıt dışı sektör kol emeğine artan oranda ihtiyaç duymaktadır. Çocuk işçiler kayıt dışı sektörün görünmez yükünü üstlenmektedirler.

Yine bu dönemde ortaya çıkan bir başka gelişme ise sosyal devletin giderek çözümsüdür. Piyasa ekonomisinin gereği olarak dayatılan özelleştirme ve

kamuyu küçültme politikaları, devletin sosyal elini her geçen gün zayıflatmaktadır. Eğitim, sağlık ve sosyal güvenlik hizmetlerinin sunumunda devlet giderek güç kaybına uğramaktadır. Bu durum toplumsal açıdan dezavantajlı kesimleri (yoksullar, kadınlar ve çocuklar gibi) daha derinden etkilemektedir. Kuşkusuz çocuk işçiliği özünde hanelerin yaşadığı yoksulluğun bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Çünkü yoksulluk, sanılanın aksine çocukların yoksulluğundan ziyade hanelerin yaşadığı yoksulluktur. Hanelerin yaşadığı yoksulluk çocukları erken yaşta çalışma yaşamına itmekte ve okul sisteminden hızla uzaklaşmalarına yol açmaktadır. Bu açıdan çalışan çocuğun okulu yarıda bırakması önemli bir risk faktörü olarak ön plana çıkmaktadır. İş ve okul arasında sıkışan çocukların okuldan kopması kolaylaşmakta ve geri dönüşü mümkün olmamaktadır.

Belki de bu nedenle *eğitim hakkının* bir sosyal hak olarak devlet tarafından garanti altına alınması giderek önem kazanmaktadır. Çünkü eğitim hakkı, Marshall'ın yerinde ifadesiyle geleceğin yetişkinlerini çocukluk çağında şekillendirmektir. Bu da ancak çocuklara eğitim hakkının verilmesi şeklinde değil, devletin bizzat çocuklarını eğitime hakkını (imkân ve fırsatlar) yetişkinlere vermesiyle olanaklıdır. Bu hakkın neoliberal politikaları benimsemiş devletler tarafından verilmeyeceği açıktır. Unutulmamalıdır ki, tüm diğer sosyal sorunlarda olduğu gibi, *çocuk işçiliği* sorununun altında da son yirmi yılda liberal politikalarla altı oyulan sosyal devletin çöküşü, giderek derinleşen yoksulluk, eşitsizlik ve adaletsizlik bulunmaktadır. Dolayısıyla sorunun çözümünde de yukarıda bahsedildiği gibi soruna yol açan yapısal olguların bertarafına yönelik ekonomik, toplumsal ve siyasal politikalar geliştirmekle mümkün görünmektedir. Bu noktada sorunla ilgili tüm paydaşların (bireyler, sivil toplum örgütleri, ulusal ve uluslararası örgütler, hükümetler, sendikalar, meslek örgütleri...) çocuk ve aile odaklı politikaların gelişimine küresel ölçekte katkı sağlamaları ayrıcalıklı önem kazanmaktadır.

Çocukların çalıştırılmasının yaygınlığı ve çalışmaları esnasında çocukların karşılaştıkları ihmal ve istismar göz önüne alındığında işletmelere/işverenlere de önemli görevler düşmektedir. Bu noktada öncelikli olarak işverenlerin minimum çalışma yaşı konusunda ulusal ve uluslararası yasal mevzuata uyması zorunluluk arz etmektedir. İş yeri koşullarının çocuk çalıştırmaya uygun olması, başka bir ifadeyle iş yeri atmosferinin çocukların fiziksel, ruhsal ve bilişsel gelişimlerine elverişli hâle getirilmesinde işverenlere ciddi sorumluluklar düşmektedir. Ayrıca işverenlerin çalıştırdıkları çocukları mesleki eğitime özendirmeleri, iş yerinde çocukların maruz kaldıkları istismarı saptama açısından kamusal ve yasal denetimlerin yapılması diğer önemli hususları oluşturmaktadır.

Kaynakça

- Adaş, E. ve Yıldız, Ö. (2007). Gaziantep'te sokakta çalışan ve yaşayan çocuklar. Ö. Yıldız (Ed.), 5. *Sokakta Çalışan ve Yaşayan Çocuklar Sempozyumu bildiri kitabı* içinde, Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Matbaası; 25-33.
- Altıntaş, B. (2003). *Mendile, simite, boyaya, çöpe... Ankara sokaklarında çalışan çocuklar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Atauz, S. (1997). *Diyarbakır sokak çocukları araştırması*. Ankara: Uluslararası Lions MD-118 U Yönetim Çevresi.
- Bequele, A., & Boyden, J. (1988). *Cobattning child labour*. Ceneva: ILO.
- Crawford, S. (2000). *The worst forms of child labour. A guide to understanding and using the new convention*. Cenevre: Department for International Development (DFID).
- Çelik, A. (2005). Çocuk işçiliğinin bitmeyen öyküsü üstüne. *Birikim*, 192; 29-39.
- Deacon, B. (2006). Küreselleşme ve sosyal politika: Hakkaniyetli bir refaha tehdit. A. Buğra ve Ç. Keyder (drl.), *Sosyal politika yazıları* içinde İstanbul: İletişim Yayınları; 101-159.
- Duyar, İ. ve Özener, B. (2003). *Çocuk işçiler, -çarpık gelişen bedenler-*. Ankara: Ütopya Yayınevi.
- Ertürk, Y. (1994). *Patterns of child labour in rural Turkey*. Ankara: International Labour Office.
- Esping-Andersen, G. (2006). Altın çağ sonrası? Küresel bir ekonomide refah devleti ikilemleri. A. Buğra ve Ç. Keyder (drl.), *Sosyal politika yazıları* içinde İstanbul: İletişim Yayınları; 53-101.
- ILO (2006). *Çocuk işçiliğinde sona doğru: Ulaşılabilir bir hedef*. Çalışmaya ilişkin temel haklar ve ilkelere ILO Bildirgesinin izlenmesi çerçevesindeki küresel rapor. Uluslararası çalışma Konferansı 95'inci Oturum 2006 Rapor I (B), Uluslararası Çalışma Ofisi: Ankara.
- Karabulut, Ö. (1994). *Çalışan çocuklar: Türkiye'de ve dünyada çalışan çocuk sorunlarına genel bakış*. Ankara: Türk-İş Çalışan Çocuklar Bürosu ve Uluslararası Çalışma Bürosu Yayını.
- Karabulut, Ö. (1996). *Türkiye'de çalışan çocuklar*. İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı Yayını.
- Konanç, E. (1992). *Korunmaya muhtaç kent çocukları*. İstanbul: Friedrich Ebert Vakfı Yayını.
- Phillips, W. S. K. (1994). *Street children in India*. Jaipur and New Delhi: Rawat Publication.
- Polat, O. (2007). *Tüm boyutlarıyla çocuk istismarı 2*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Tatlıdil, E. (2007). Hızlı kentleşmenin sokakta çalışan çocuk üzerine etkisi: İzmir örneği. Ö. Yıldız (Ed.), 5. *Sokakta Çalışan ve Yaşayan Çocuklar Sempozyumu bildiri kitabı* içinde Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi Matbaası; 307-325.
- Tatlıdil, E.; Hotar-Başargan, N. ve Yıldız, Ö. (2001). *İzmir'de çalışan çocuk ve çalışan çocuk ailelerinin sosyo-ekonomik özellikleri*. İzmir: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı.
- TBMM İnsan Haklarını İnceleme Komisyonu. (t.y). Avrupa Sosyal Şartı [yon/insanhak/pdf01/391-41%20.pdf](http://www.tbmm.gov.tr/insanhak/pdf01/391-41%20.pdf) /komisyon/insanhak/pdf01/391-410.pdf web adresinden 15.11.2008 tarihinde edinilmiştir.
- TÜİK. (2006). *Çalışan çocuklar 2006*. Ankara: T.C. Başbakanlık Türkiye İstatistik Kurumu, Yayın No: 3091.
- UNICEF. (1989). "Çocuk Haklarına Dair Sözleşme: Birinci Kısım, Madde 31-41", http://www.unicef.org/turkey/crc/_cr23e.html web adresinden 15.11.2008 tarihinde edinilmiştir.
- Yıldız, Ö. (2007). Çalışan çocuklar: 'Sorum' mu? 'Çözüm' mü? *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (2), 134-143.
- Venanzi A. D. (2003). Street children and the excluded class. *IJCS*, 44 (5), 472-494. Zeytinoğlu, S. (2001). *Çalışan çocukların istismarı ve ihmali*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

